

Original Research

Prioritization of Fighting Against the Two Social Pathologies of "Divorce" and "Celibacy" Based on Qur'an and Hadith Teachings

Mohammad Reza Aram^{*1} Seyed Mojtaba Azizi²

¹Ph.D in Political Science, Institute of Humanities and Cultural Studies, and Researcher at the Development Center of Imam Sadegh University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) dr.aram@gmail.com

² Assistant Professor, Faculty of Islamic Education and Political Science, Imam Sadegh (AS) University, Tehran, Iran.

Background and purpose

Prioritizing and identifying the most significant contributing factors is one of the most critical efforts for governments and the main step in policymaking because each policy requires significant resources to achieve. Policymakers feel that "determining the core problem is more important than finding the optimal solution to difficulties" (dye, 2017: 26).

There are numerous social pathologies associated with the family institution, and we must prioritize them. Divorce and celibacy are two of the most serious pathologies of the family institution, and it is critical to prioritize and identify the bad and the worse. At the moment, it appears as though the primary objective in preventing family-related social pathologies is to fight against divorce. For instance, in a study on prioritizing the fight against social pathology, the Ministry of the Interior outlined five priorities. There was just "divorce" as a symbol of the family institution's social pathologies in this priority, and there was no mention of celibacy being one of the country's most serious social pathologies! This is despite the fact that, according to the 2016 census, the country has more than 13 and a half million single young adults over the age of 20. (Statistics enter of Iran, 2018) The objective of this study is to determine the most influential family policies.

Method

The Qur'anic, narrative, jurisprudential, moral, and intellectual evidences were evaluated using the ijthihad procedure, and then these evidences were filed and classified. We base our arguments against divorce

or celibacy on three areas. The first section includes a content analysis of the verses and hadiths about the extent to which divorce and celibacy are condemned, as well as their comparison. The second section compares the divorce and celibacy laws from a jurisprudential standpoint, and the last section discusses the Shia Imams' Sira (peace be upon them) on divorce and celibacy, as well as their policy in society.

Results

By comparing divorce and celibacy in terms of condemnation, conduct of the Infallibles' Sira (AS) Sira, advice of the Infallibles (AS) to others, jurisprudential ruling, and rational reason, this study reveals a key finding: the extent and depth of social pathology of celibacy in exacerbating or reducing other social pathologies in the family institution have been overlooked. By comparing the two social pathologies of divorce and celibacy, it is clear that solving the social pathology of celibacy is the top priority. Achieving the priority of fighting against celibacy over a divorce is based on several reasons: First, celibacy is much more than divorce, has been condemned by the holy shari'a, and all justifications for being single have been rejected (Koleini, 1407 AH, vol. 5: 329, 349, 330 and 509).

Secondly, although divorce and celibacy are both Makruh (abominable), but divorcing an incompetent spouse is Mustahabb (recommended) (Halli, 1413 AH, vol. 3: 130), whereas being single becomes Haram (forbidden act) if it causes one to fall into the abyss of sins; Thirdly, none of the Ahl al-Bayt (as) have been single, but some of them experienced a non-abominable divorce during their lives (Klini, 1407 AH, vol. 5: 421, 351 and vol. 6: 105, 447 and 55); Fourthly, the Ahl al-Bayt (as) have never encouraged people to live single, but in some cases, they have advised people to divorce their spouses (Koleini, 1407 AH, vol. 5: 331 and vol. 6:55); Fifth, because of its rationality, facilitating and expanding marriage helps a lot in resolving the problem of divorce.

Table 1. Prioritization of "divorce" and "celibacy"

	celibacy	divorce
The degree of condemnation	The cause of great instigation (Fitna) and corruption (Fasad) on earth The worst dead of the Muslim Ummah Those leaving the Muslim Ummah The vilest class of the Muslim Ummah Satan Brothers Those are suspicious of God Almighty	The most hated Halal
Ahl al-Bayt (AS) Sharia	Non-celibacy and forming a family unit	Experiences of divorce in the lives of the Infallibles
The recommendation of the Infallibles to others	Not advising celibacy	Allowing divorce in special cases

Jurisprudential ruling	The abomination of celibacy in general Celibacy is haram if it causes haram action	The abomination of celibacy in general Divorce is haram if it is associated with haram actions Divorcing an ill-tempered and dissident spouse is Mustahabb.
Rational reason	Reduction of the negative impacts of divorce by making marriage easier and more common.	The abomination of not divorcing an ill-tempered and dissident spouse Reducing the harm associated with divorce may contribute to an increase in the number of marriages.

Discussion and Conclusion

The following conclusions and results can be drawn from the preceding claims:

1. celibacy is a pathology, not a desired way of life.
2. celibacy is a social as well as individual pathology.
3. While divorce causes significant social harm, celibacy causes far more social harm to people.
4. Resolving the social harm of celibacy considerably minimizes the individual and societal harm of divorce.

Therefore, all family policies should prioritize "reproduction and marriage facilitation" in order to address any issues that arise within this precious and noble institution. Ignorance or lack of attention to the topic of marriage, while focusing on other family-related concerns, not only does not resolve these issues permanently, but also complicates problems within family institution and society.

If the Ministry of Interior and other relevant organizations do not regard celibacy to be the most serious social damage in society, it is advised that they at least consider it to be one of the most important social evils in this field. Unfortunately, our current rules are more concerned with preventing divorce than encouraging young people to marry or divorced or widowed women to remarry. It's logical that, with this form of policy, divorce appears to be the most severe harm to the family in the public eye and that the main material and immaterial sources of policy focus on divorce rather than facilitating marriage. Third, when individuals' and political institutions' computing systems change, many single people, fearful of rising divorce rates, either give up marriage or grow preoccupied with finding the ideal spouse, and their marriage age increases day by day.

Ethical consideration

Compliance with ethical guidelines: This study complied with all ethical research guidelines.

Finance: The corresponding author has carried out part of this study with the financial assistance of the Imam Sadegh (AS) University Development Center.

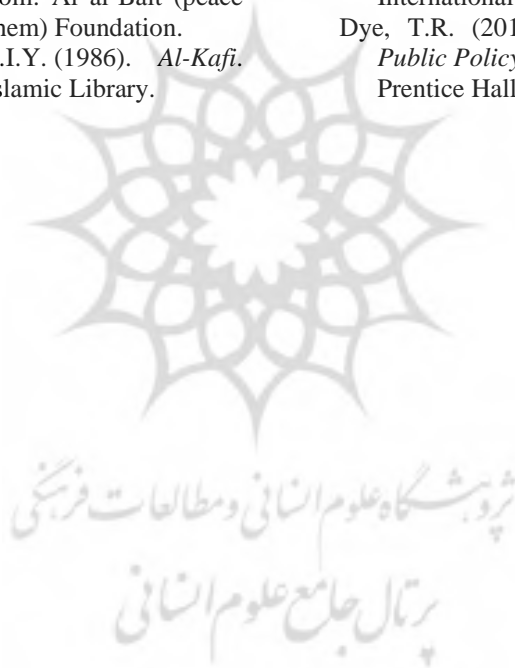
Authors' contribution: The first (corresponding) author was primarily in charge of research by filing and categorizing the material, while the second author was in charge of the scientific supervision, completion, and correction of the study.

Conflict of interest: There is no conflict of interest with any person or organization

Acknowledgments: The authors the contributors involved in the study.

References

- Hilli, H. B. Y. (1992). *Qawayed Al Ahkam Fi Marifat Al Halal Wal Haram*. Qom: Islamic Publications Office.
- Hamiri, A. I. J. (1992). *Qorb al-Asnad*. Qom: Al al-Bait (peace be upon them) Foundation.
- Kulayni, M.I.Y. (1986). *Al-Kafi*. Tehran: Islamic Library.
- Statistical Centre of Iran (2018). *Detailed Results of the General Population and Housing Census 2016*, Tehran: Office of the President, Public Relations and International Cooperation.
- Dye, T.R. (2017). *Understanding Public Policy (15th Ed)*. Pearson Prentice Hall.

اولویت‌سنجی مبارزه با دو آسیب اجتماعی «طلاق» و «تجرد» براساس آموزه‌های قرآن و حدیث

سیّد مجتبیٰ عزیزی^۲

محمدرضا آرام^۱

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۱۳

نوع مقاله: پژوهشی اصیل

چکیده

یکی از لوازم سیاست‌گذاری، اولویت‌بندی صحیح است. طلاق و تجرد از مهم‌ترین آسیب‌های نهاد خانواده است که نیاز مبرم به اولویت‌بندی و شناسایی بد و بدتر در آن، وجود دارد. هدف از این پژوهش اتخاذ سیاست‌گذاری‌های درست در حوزه خانواده است. سؤال اصلی این پژوهش این است که در اولویت‌بندی مبارزه با آسیب‌های اجتماعی مربوط به خانواده، مبارزه با طلاق اولویت دارد یا مبارزه با تجرد؟ و چرا؟ در پاسخ به این سؤال تلاش شده است تا با استفاده از روش اجتهادی از معارف قرآن و حدیث برای اولویت‌بندی آسیب‌های اجتماعی در نهاد خانواده استفاده شود. با مقایسه طلاق و تجرد در پنج محور میزان مذمت، سیره معصومین علیه‌السلام، توصیه معصومین علیه‌السلام به دیگران، حکم فقهی و دلیل عقلی، این پژوهش گویای این یافته‌هاست که از گستره و عمق آسیب اجتماعی تجرد در تشدید یا کاهش دیگر آسیب‌های اجتماعی در نهاد خانواده غفلت شده است. با مقایسه دو آسیب اجتماعی طلاق و تجرد می‌توان فهمید آسیب اجتماعی تجرد تا حد زیادی باعث کاهش صدمات طلاق بر فرد و جامعه می‌شود و بخشی از آمار افزایشی طلاق و آمار کاهشی ازدواج، ثمره سیاست‌های نادرست در زمینه ازدواج و طلاق است. با شناسایی تجرد به‌عنوان مهم‌ترین آسیب اجتماعی در نهاد خانواده، باید شاهد تغییرات اساسی در سیاست‌گذاری‌ها و خط‌مشی‌های این حوزه باشیم. در نتیجه در سیاست‌گذاری و اولویت‌بندی در مبارزه با آسیب‌های خانواده، تلاش اصلی باید در جهت مقابله با تجرد و رفع موانع ازدواج صورت گیرد و مقابله با طلاق و رفع عوامل آن در درجه‌ی بعدی قرار داده شود.

واژگان کلیدی

اولویت‌بندی، خانواده، طلاق، تجرد، آسیب‌های اجتماعی، معارف اسلامی.

ارجاع به مقاله:

آرام، محمدرضا و عزیزی، سیدمجتبیٰ. (۱۴۰۱). اولویت‌سنجی مبارزه با دو آسیب اجتماعی «طلاق» و «تجرد» بر اساس آموزه‌های قرآن و حدیث. مطالعات زن و خانواده، ۱۰(۲)، ۱۵۷-۱۸۶. DOI: 10.22051/jwfs.2022.34370.2628

^۱ دکتری علوم سیاسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

dr.araam@gmail.com

^۲ استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران.

۱- مقدمه

اولویت‌بندی و شناسایی مهم‌ترین عوامل دخیل، یکی از مهم‌ترین وظایف دولت‌ها و از اصلی‌ترین گام‌ها در سیاست‌گذاری و تعیین خط‌مشی است. چرا که برای اجرای هر خط‌مشی منابع زیادی صرف می‌شود. این در حالی است که «منابع ملی محدودند و مسائل عمومی بسیار» (پور عزت و همکاران، ۱۳۹۸).

متفکران حیطه سیاست‌گذاری معتقد هستند که «تصمیم‌گیری در مورد اینکه چه چیزی معضل و مسأله اصلی است، بسیار مهم‌تر از پیدا کردن پاسخ و راهکار مناسب برای مشکلات است» (دای، ۲۰۱۷). پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نیز می‌فرماید: «حُسْنُ الْمَسْأَلَةِ نِصْفُ الْعِلْمِ» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳). طرح خوب مسئله، نیمی از علم است. در حوزه خانواده و مبارزه با آسیب‌های اجتماعی آن، اولویت‌بندی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا وجهه همت و جهت‌گیری کلی امکانات و اقدامات را مشخص می‌سازد.

در نهاد خانواده، آسیب‌های اجتماعی مختلفی مطرح است؛ برخی از این آسیب‌ها عبارت است از: تجرد، ازدواج سیاه، ازدواج در سنین پایین، زندانیان مهریه، طلاق، خشونت خانگی، همسرآزاری، سالمند آزاری، فرار از خانه، بیوگی، زنان سرپرست خانوار، فحشا، عدم فرزندآوری، کودک‌آزاری (محمدی، ۱۳۸۳؛ باهر، ۱۳۹۷؛ شفیعی سروستانی، ۱۳۹۶؛ بهاری و ستوده، ۱۳۹۵). با بررسی مسائل مختلف در نهاد خانواده، بر اساس مراحل سیر این نهاد، می‌توان به سه کلان حوزه مسائل و آسیب‌ها قائل شد:

جدول ۱. سه کلان حوزه مسائل و آسیب‌های نهاد خانواده

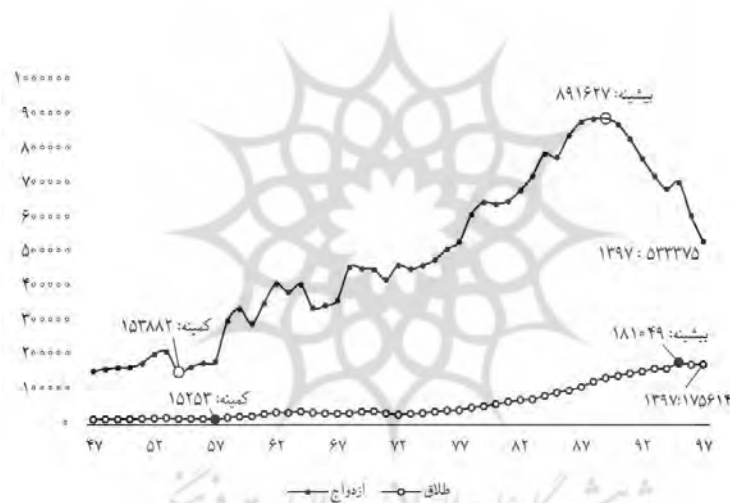
تشکیل خانواده ≠ تجرد	خانواده مطلوب ≠ طلاق	فرزندآوری ≠ عدم فرزندآوری
تجرد قطعی	خشونت خانگی	نابابرویی
بدیل‌های خانواده (ازدواج سیاه، هم‌جنس‌بازی، خودارضایی و...)	همسرآزاری	عقیم‌سازی
ازدواج در سنین پایین	سالمند آزاری	کودک‌آزاری
افزایش سن ازدواج	فرار از خانه	کودکان یتیم
مهریه زیاد	بیوگی	کودکان بی‌سرپرست / تک‌سرپرست / بدسرپرست
فساد و فحشا	زنان سرپرست خانوار	کودکان کار
وندالیسم و بزهکاری و...	خیانت به همسر و...	عقوق والدین و...

متأسفانه، در دهه گذشته، طبق آمار سازمان ثبت‌احوال کشور و سازمان آمار، شاهد کاهش آمار ازدواج، نسبت به جمعیت در سن ازدواج از یک‌سو و افزایش سن ازدواج از سوی دیگر هستیم. همچنین در عین کاهش آمار ازدواج، آمار طلاق در سال‌های اخیر روند افزایشی داشته است که خلاصه این آمارها، در جداول و نمودارهای زیر آمده است:

¹. dye

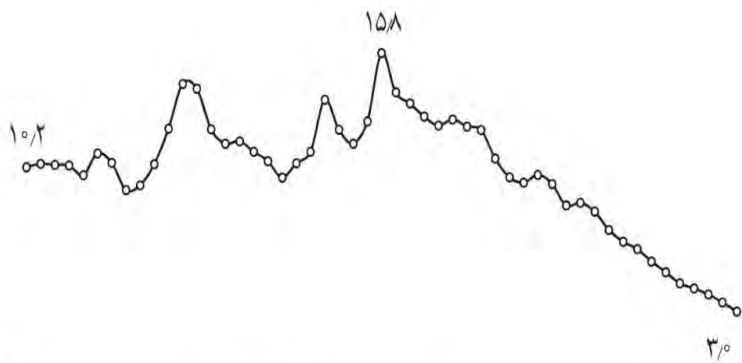
جدول ۲. مجموع ازدواج و طلاق و نسبت طلاق به ازدواج در ایران: ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۷

سال	مجموع ازدواج	مجموع طلاق	درصد طلاق به ازدواج
۱۳۸۷	۸۱۵۹۲	۱۱۰۵۱۰	۱۲٫۵
۱۳۸۸	۸۹۰۲۰۸	۱۲۵۷۴۷	۱۴٫۱۲
۱۳۸۹	۸۹۱۶۲۷	۱۳۷۲۰۰	۱۵٫۳۸
۱۳۹۰	۸۷۴۷۹۲	۱۴۲۸۴۱	۱۶٫۳۲
۱۳۹۱	۴۲۹۹۶۸	۱۵۰۳۲۴	۳۴٫۹۶
۱۳۹۲	۷۷۴۵۱۳	۱۵۵۳۶۹	۲۰٫۰۶
۱۳۹۳	۷۲۴۳۲۴	۱۶۳۵۶۹	۲۲٫۵۸
۱۳۹۴	۶۸۵۳۵۲	۱۶۳۷۶۵	۲۳٫۸۹
۱۳۹۵	۷۰۴۷۱۶	۱۸۱۰۴۹	۲۵٫۶۹
۱۳۹۶	۶۰۸۹۵۶	۱۷۴۵۷۸	۲۸٫۶۶
۱۳۹۷	۵۴۹۸۶۱	۱۷۴۶۹۸	۳۱٫۷۷

نمودار ۱. روند ۵۰ ساله تعداد ازدواج و طلاق ثبت شده در ایران: ۱۳۴۷ تا ۱۳۹۷

(سازمان ثبت احوال کشور، ۱۳۹۸: ۸۴)

نمودار ۲. روند نسبت ازدواج به طلاق ثبت شده در ایران: ۱۳۴۷ تا ۱۳۹۷ (سازمان ثبت احوال کشور، ۱۳۹۸: ۸۵)

جدول ۳. متوسط سن در اولین ازدواج به تفکیک جنس و مناطق طی سال‌های ۱۳۹۵-

۱۳۴۵ (بلادی موسوی (بی‌نا)، سایت مرکز آمار ایران)

سال	کل		شهری		روستایی	
	مرد	زن	مرد	زن	مرد	زن
۱۳۴۵	۲۵	۱۸٫۴	۲۵٫۶	۱۹	۲۴٫۴	۱۷٫۹
۱۳۵۵	۲۴٫۱	۱۹٫۷	۲۵٫۱	۲۰٫۲	۲۲٫۷	۱۹٫۱
۱۳۶۵	۲۳٫۸	۱۹٫۹	۲۴٫۴	۲۰٫۲	۲۲٫۸	۱۹٫۶
۱۳۷۵	۲۵٫۶	۲۲٫۴	۲۶٫۲	۲۲٫۵	۲۴٫۶	۲۲٫۳
۱۳۸۵	۲۶٫۱	۲۳٫۲	۲۶٫۴	۲۳٫۱	۲۵٫۵	۲۳٫۴
۱۳۹۰	۲۶٫۷	۲۳٫۴	۲۷٫۱	۲۳٫۶	۲۵٫۸	۲۳
۱۳۹۵	۲۷٫۴	۲۳	۲۷٫۸	۲۳٫۴	۲۶٫۵	۲۲

به نظر می‌رسد که در وضعیت کنونی مهم‌ترین اولویت در مبارزه با آسیب‌های اجتماعی خانواده به مبارزه با طلاق داده شده است. به‌عنوان مثال در گزارش وزارت کشور در خصوص اولویت‌بندی مبارزه با آسیب‌های اجتماعی چنین آمده است: «در حوزه مدیریت آسیب‌های اجتماعی در کشور یک طرح تقسیم‌کار ملی به وزارت کشور پیشنهاد شده و برای حل این معضل پنج اولویت را مشخص شده است؛ اولویت نخست، بحث اعتیاد و مواد مخدر، دومین اولویت حاشیه‌نشینی و ساماندهی این مهم، سومین اولویت طلاق، چهارمین اولویت مفاسد اخلاقی و پنجمین اولویت احصای مناطق بحران‌خیز در کشور بود» (همشهری آنلاین: ۱۳۹۵/۰۸/۲۰)، اما در این اولویت‌ها هیچ خبری از شناسایی تجرد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی کشور نبود! این در حالی است که طبق سرشماری همان سال ۱۳۹۵، بیش از ۱۳ و نیم میلیون جوان مجرد بالای ۲۰ سال در کشور وجود دارد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۷).

یک سؤال در اینجا باقی می ماند و آن این است که پرداختن به کدام یک از آسیب های اجتماعی در نهاد خانواده اولویت دارد؟ بنابراین، سؤال اصلی این پژوهش این است که: «در اولویت بندی مبارزه با آسیب های اجتماعی مربوط به خانواده، مبارزه با طلاق اولویت دارد یا مبارزه با تجرد؟ و چرا؟» برای پاسخ به این سؤال اصلی، لازم است تا اولاً موضوع این مقاله را به مقایسه تجرد و طلاق محدود کنیم و موضوعات دیگر مانند مقایسه تجرد و تحدید نسل را به مجال دیگری موکول نماییم و ثانیاً به سؤالات فرعی زیر پاسخ دهیم:

کدام یک از آسیب های تجرد و طلاق نزد شارع مقدّس، بیشتر مذمّت شده است؟ حکم شرعی طلاق و تجرد چگونه است؟

سیره عملی معصومین علیهم السلام در قبال تجرد و طلاق در زندگی آن بزرگواران چگونه بوده است؟ آیا اهل بیت علیهم السلام در کارنامه زندگی خود طلاق داشته اند؟ آیا اهل بیت علیهم السلام توصیه به تجرد و طلاق داشته اند؟ از منظر عقلی و سیاست گذاری، به کدامین از دو آسیب طلاق و تجرد به حلّ آسیب دیگر منتهی می شود؟

پاسخ به این سؤالات، تأثیر بسزایی در سیاست گذاری های حوزه خانواده و نوع نگاه به آسیب های اجتماعی این نهاد خواهد داشت. برای پاسخ به این سؤالات تلاش می شود به منابع دست اول مراجعه گردد.

این پژوهش با روش فحص از ادله قرآنی، روایی، فقهی، سیره ای و عقلی و فیش برداری و دسته بندی آن ها انجام شده است. در این پژوهش روایاتی که به طریق صحیح (مطابق دسته بندی چهارگانه رایج در میان محدثان متأخر که مبتنی بر ارزیابی سند روایت است) به دست ما رسیده باشد و یا محفوف به قرائن باشند، حجّت دانسته شد است. براین اساس روایات ضعیف السند - اعم از روایات مرسل، مقطوع و غیر آن می تواند معتبر باشد، به شرطی که مضمون آن در روایات صحیح السند، یا محفوف به قرائن ذکر شده باشد. روایاتی که در این مقاله مورد استناد قرار گرفته است، صحیح السند هستند و یا مضمون آن ها در روایات معتبر و محفوف به قرائن ذکر شده است و به روایات دارای ضعف سندی، از آن جهت که مضامین آن ها مورد تأیید روایات معتبر دیگر است، استناد شده است.

۲- پیشینه و نوآوری پژوهش

تاکنون در باب آسیب های اجتماعی مربوط به حوزه خانواده آثار زیادی به رشته تحریر درآمده است. برخی از این آثار تلاش داشته اند به احصاء و توصیف این آسیب ها بپردازند. به عنوان مثال دفتر مطالعات و تحقیقات زنان در کتابی با عنوان «آسیب شناسی خانواده» تلاش کرده است تا مجموعه مقالات و مصاحبه هایی حول این موضوع، با محوریت مباحث نظری، گردآوری کند.

برخی دیگر از این آثار صرفاً در مقام توصیف وضع موجود محدود نشده‌اند و به تبیین و واکاوی علل آسیب‌های حوزه خانواده پرداخته‌اند. به‌عنوان مثال آقای اصغر طاهرزاده در کتاب «زن آنگونه که باید باشد (زن-خانواده-بحران)» ضمن اشاره به بحران‌های خانواده، به بیان ریشه‌های تمدنی آن می‌پردازد.

تعداد بسیار زیادی از دیگر آثار این حوزه، به‌جای احصای آسیب‌ها و چالش‌های نهاد خانواده، به بررسی یک آسیب خاص در این نهاد پرداخته‌اند. در این میان، بیشترین آثار در حوزه طلاق به چشم می‌خورد و کمترین آثار به حوزه تشکیل خانواده اختصاص دارد. این آثار یک آسیب اجتماعی در حوزه خانواده را یا توصیف می‌کنند یا به تبیین آن می‌پردازند یا به تجویز راهکارهایی برای حل آن آسیب پرداخته‌اند. به‌عنوان مثال آقای دولاح در کتاب «علل افزایش طلاق در بین زوجین جوان»، به تبیین علل مختلف طلاق پرداخته است.

متأسفانه، پژوهشی که میان آسیب‌های اجتماعی حوزه خانواده ارتباط برقرار کند و یا به اولویت‌بندی این آسیب‌ها بپردازد، یافت نشد. نوآوری این پژوهش در این است که ضمن هدف‌گذاری برای اولویت‌بندی میان دو آسیب کلان حوزه خانواده، این اولویت‌بندی را مستند به آیات، روایات و سیره معصومین علیهم‌السلام می‌کند و پیشنهادهای مشخص خط‌مشی‌گذارانه ارائه می‌دهد.

۳- مفاهیم پژوهش

در این قسمت به تعریف تجرد و ذوقیت، به‌عنوان مهم‌ترین مفاهیم پژوهش می‌پردازیم.

۳-۱- مفهوم تجرد

در تعبیر روایی به‌جای واژه مجرد از واژه عَزَب (ج عَزَب) استفاده شده است. «عَزَب» به معنای کسی است که هرگز ازدواج نکرده یا با فوت یا طلاق همسرش ازدواج مجدد نکرده است، هرچند فرزندانش با او باشند (ازهری، ۱۴۲۱). بنابراین، وقتی سخن از فرد مجرد به میان می‌آید اعم از فردی است که هرگز ازدواج نکرده یا فردی که سابقه ازدواج دارد، اما اکنون بدون همسر است.

نمودار ۳. انواع مجردان

۳-۲- مفهوم طلاق

طلاق از ریشه «طَلَّقَ» است. این ریشه معنای رفع حصر می‌دهد. خواه این حصر طبیعی باشد یا به واسطه تغییر ثانوی حاصل شده باشد، یا حاصل تعهد باشد. نکاح و ازدواج محصوریتی است که به واسطه عقد و تعهد میان زوجین حاصل می‌شود که التزام به لوازم این تعهد بر طرفین واجب می‌شود و طلاق رفع این محصوریت و رها ساختن همسر از حدود زوجیت است (مصطفوی، ۱۳۶۸).

۳-۳- مفهوم ذواقیت

در ادبیات روایی و قرآنی باید میان مفهوم طلاق و ذواقیت یا هوسرانی تفاوت قائل شد. در قدیمی‌ترین کتب لغت، ذواقیت این‌گونه معنا شده است: «زن و مرد ذواق به زوجینی می‌گویند که هر بار که ازدواج می‌کنند، دلشان به یکدیگر قُرض نشده و از هم ملول و خسته می‌شوند و چشمانشان به سمت دیگر زنان و مردان دراز می‌گردد و به ازدواج با فردی جز همسر خود طمع می‌کنند» (فراهیدی، ۱۴۰۹؛ ازهری، ۱۴۲۱). پس علی‌رغم تفاوت طلاق با هوسرانی یا ذواق بودن، میان این دو رابطه عموم و خصوص مطلق وجود دارد. یعنی هر طلاقی به معنای هوسرانی نیست و تنها بعضی طلاق‌ها از روی هوس بازی است؛ اما هر ذواق بودنی، مستلزم طلاق‌های فراوانی است.

نمودار ۴. رابطه طلاق و ذواق بودن

۴- اولویت‌سنجی دو آسیب اجتماعی تجرد و طلاق

برای اولویت‌سنجی مبارزه با طلاق یا تجرد، به چهار دسته از دلایل متمسک می‌شویم. قسمت اول شامل تحلیل مضمون آیات و روایات در خصوص میزان مذمت طلاق و تجرد و مقایسه این دو با یکدیگر است. در دومین قسمت، احکام طلاق و تجرد از نظر فقهی با یکدیگر مقایسه می‌شود و در قسمت آخر، به سیره معصومان علیهم‌السلام در خصوص طلاق و تجرد و سیاست‌گذاری ایشان در جامعه، استدلال می‌گردد.

۴-۱- مقایسه میزان مذمت طلاق و تجرد

هم طلاق و هم تجرد در شرع مقدس اسلام مورد تقبیح و مذمت قرار گرفته است. اما شدت این مذمت و ادبیات به‌کاررفته برای هر دسته، حاوی بار معنایی متفاوتی است.

۴-۱-۱- مذمت طلاق

طلاق با عنوان مشهور «مبغوض‌ترین حلال خداوند» مورد مذمت قرار گرفته است. در روایتی صحیح‌السند، امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «قطعاً خداوند عزوجل خانه‌ای که در آن عروسی باشد، دوست دارد و خانه‌ای که در آن طلاق باشد، دشمن دارد و هیچ -حلالی- نزد خداوند عزوجل مبغوض‌تر از طلاق نیست» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۴). به جز این روایت که مبغوض‌ترین حلال را به طلاق نسبت می‌دهد، الباقی روایات حاوی چنین مذمتی، ذیل مفهوم ذواقیت و هوس‌بازی وارد شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۴ و ۵۵).

این مدعا که مبغوض بودن طلاق بیشتر متوجه ذواق بودن است در سیره معصومین علیه‌السلام بیشتر تأیید می‌گردد؛ در روایت موثقی، امام باقر علیه‌السلام می‌فرماید: «پیامبر صل الله علیه و آله و سلم به فردی که چند بار ازدواج می‌کند و بدون هیچ دلیلی همسرش را طلاق می‌دهد فرمودند همانا خداوند عزوجل هر زن و مرد هوسرانی را مورد لعنت یا بغض قرار می‌دهد» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۴). بر اساس آنچه ذکر شد، طلاق از منظر اولیای دین آسیبی برای خانواده محسوب می‌شود، اما بیشترین مذمت صورت‌گرفته از طلاق، به علت همراهی آن با ذواقیت است.

۴-۱-۲- مذمت تجرد

دین مبین اسلام حالت «تجرد» را مذموم و یک آسیب بسیار بزرگ اجتماعی قلمداد می‌کند، اما میزان مذمت آن، در شرایط مختلف متفاوت است. می‌توان مجموع این مذمت‌ها را به دو دسته کلان طبقه‌بندی کرد: الف) مذمت عوامل ایجاد و شیوع تجرد و ب) مذمت افراد مجرد.

۴-۱-۲-۱- مذمت عوامل تجرد

عوامل تجرد را می‌توان به عوامل ساختاری، سیاست‌گذاری، فرهنگ عمومی و اولیای فرد مجرد طبقه‌بندی کرد. ساختارهایی که در آن سن ازدواج به تأخیر می‌افتد، سیاست‌گذاری‌هایی که مروج و مبلغ زیست مجردی هستند و هزینه‌های زندگی مجردی را کاهش و هزینه‌های تشکیل خانواده را افزایش می‌دهد، فرهنگ رایجی که تجرد را تقبیح نمی‌کند و در نهایت بی‌تفاوتی یا کم‌توجهی اولیای فرد مجرد نسبت به ازدواج فرزندشان، از مهم‌ترین عوامل شیوع تجرد یا افزایش سن ازدواج در جامعه هستند. در لسان آیات قرآن کریم، و تفسیر معصومان علیهم‌السلام از این آیات، عوامل تجرد با تعبیر «فتنه و فساد» مورد مذمت شدید قرار گرفته‌اند.

«دست‌زدن به سینه خواستگار مناسب» که باعث تأخیر در ازدواج او و شیوع تجرد در جامعه می‌گردد، یکی از این موارد است که معصومین علیه‌السلام به آثار مخرب آن اشاره کرده‌اند. در روایت صحیح‌السندی، رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «هر وقت خواستگاری در خانه شما را زد که به اخلاق و دینداری او رضایت دارید، پس او را به دامادی قبول کنید» سپس به این آیه از

قرآن کریم استشهاد می‌کنند: «إِلَّا تَعْلَمُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَ فِسَادٌ كَبِيرٌ (الأنفال: ۷۳)» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۴۷؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۳۹۳؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۳۹۴)

ترجمه آیه: اگر این کار را نکنید در زمین فتنه و فساد بزرگ هویدا خواهد شد.

نکته تفسیری یک: باتوجه به صدر این آیه عمده مفسرین از این عبارت لزوم تعاون و تواصل میان مؤمنین در جامعه را برداشت کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸۶۴، زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۴۰؛ کاشانی، ۱۴۰۶: ۲۲۵). بنابراین، می‌توان تلاش برای رفع موانع تجرد و ترویج ازدواج آسان را یکی از مهم‌ترین مصادیق تعاون و همیاری مؤمنین قلمداد کرد.

نکته تفسیری دو: برخی دیگر از مفسرین مراد از فتنه را کفر و مقصود از فساد کبیر را ضعف ایمان دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸۶۴). نتایج برخی پیمایش‌ها مؤید این نکته تفسیری است که «میزان دینداری در افراد مجرد، کمتر از افراد متأهل است» (کلاته‌ساداتی و همکاران، ۱۳۹۸) و اکثر اقدام کنندگان به خودکشی را در ایران و جهان، «جوانان مجرد» تشکیل می‌دهند (شجاعی، ۱۳۸۴). مضافاً اینکه با کاهش ازدواج و یا افزایش سن شکل‌گیری روابط مشروع جنسی، شاهد افزایش «روابط جنسی قبل از ازدواج، باروری قبل از ازدواج، تولد فرزندهای غیرمشروع و خانواده‌های مادر-فرزند» هستیم (احمدی و همتی، ۱۳۸۷).

روزی پیامبر اکرم صل الله علیه و آله و سلم بر بالای منبر رفتند و فرمودند: «همانا جبرئیل از جانب خدای مهربان و دانا بر من فرود آمد و گفت: شک نکنید که دختران باکره همچون میوه بر روی درخت هستند. اگر میوه درخت برسد ولی کسی آن را نچیند، آفتاب آن میوه را فاسد می‌کند و بادهای، آن را به این طرف و آن طرف پخش و پلا می‌کنند. در مورد دختران باکره هم همینطور است؛ اگر به مرتبه زنانگی برسند و ویژگی‌های زنانه پیدا کنند، هیچ دوابی برای آنها جز شوهر دادنشان وجود ندارد. ولی اگر ازدواج نکنند، نباید از فساد آنها در امان بود، چرا که دختران هم ویژگی‌های بشری دارند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۳۷). در جای دیگری رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم ضمن برشمردن حقوق فرزندان به تفکیک فرزند پسر و دختر، می‌فرمایند: «... حَقُّ فَرْزَنْدِ دَخْتَرٍ بَرِ پَدْرَشِ اِیْنِ اَسْتِ کِه، دَر رَفْتَنِ دَخْتَرِ بِه خَانِه شُوهر تَعَجِیلِ کَنْد...» (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۹؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۱۱۲). از این روایات می‌توان فهمید:

تأکید بر ازدواج بهنگام برای دختران، بیش از پسران وارد شده است.

اولیای دختر بیش از اولیای پسر، مسئول ازدواج بهنگام فرزندشان هستند.

ازدواج بهنگام دختران، مهم‌تر از ازدواج بهنگام پسران است و آسیب‌های اجتماعی بالارفتن سن ازدواج دختران بیشتر است.

۴-۱-۲-۲- مذمت فرد مجرد

مطابق آیات و روایات، افراد مجرد بر اساس طول دوران تجرد و بهانه‌های مجرد ماندن، مورد مذمت‌های متفاوتی قرار گرفته‌اند.

اول. مذمت فرد مجرد بر اساس طول دوران تجرد

فرد مجرد بر اساس میزان تأخیر در ازدواج، به میزان متفاوتی مورد مذمت قرار گرفته است. از این رو تجرد فرد مجرد را می‌توان به «تجرد قطعی» و «تجرد مقطعی» طبقه‌بندی کرد.

الف. مذمت فرد مجرد قطعی

مجرد قطعی به فردی می‌گوییم که به صورت کلی قصد ازدواج ندارد، یا منکر این سنت نبوی است، و یا سن مناسب او برای ازدواج گذشته و دیگر چندان امیدی به تشکیل خانواده ندارد. روایاتی که خبر از عواقب انصراف از ازدواج، یا مردن در حال تجرد می‌دهند، را می‌توانیم در اینجا دسته‌بندی کنیم. این دسته از افراد با یک بیان «بدترین مردگان امت اسلام» شمرده می‌شوند. رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم در وصف این افراد می‌فرماید: «رُدَالُ مَوْتَاكُمُ الْعُرَابُ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۲۹؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۲۴۰؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۳۸۴؛ مفید، ۱۴۱۳: ۴۹۷). رذل‌ترین مردگان شما کسانی هستند که در لحظه مرگ بی‌همسر از دنیا رفته باشند. مرگ در حال تجرد آن قدر ناگوار است که پیامبر صل الله علیه و آله و سلم در خصوص احوالات این دسته از افراد می‌فرماید: «اگر افراد مجرد از مردگانتان از قبرها به دنیا بیرون می‌آمدند، بی‌تردید همگی ازدواج می‌کردند» (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۵: ۲۸۳). به بیان دیگر، این دسته از مجردان، «هم‌ردیف رهبان و نصاری» قرار داده شده‌اند. در زمان رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم فردی به نام عکاف بود که در حال تجرد زندگی می‌کرد. روزی پیامبر صل الله علیه و آله و سلم به او می‌گویند: «تَزَوَّجْ وَ اِلَّا فَانَّتْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (رُهْبَانِ النَّصَارَى)» (شعیری، بی‌تا: ۱۰۱). ازدواج کن و الا تو از گناهکاران یا رهبان‌های نصرانی هستی! در روایت دیگری رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم زندگی مجردی را مذمت می‌کنند و ضمن توصیه به ازدواج می‌فرمایند: «هیچ نوع رهبانیتی در اسلام وجود ندارد» (ابن حیون، ۱۳۸۵: ۱۹۳). مضمون «نفی رهبانیت در اسلام»، در منابع متعدد و معتبر دیگر، ذکر شده است (برقی، ۱۳۷۱: ۲۸۷؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۱۷؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱۳۸).

ب. مذمت فرد مجرد مقطعی

فرد مجرد مقطعی به فردی می‌گوییم که -برخلاف گروه قبل- منکر ازدواج نیست، ولی در عین حال تلاش و کوشش کافی برای فراهم آوردن مقدمات ازدواج و خروج از وضع موجود نمی‌کند و یا عمداً این سنت نبوی را به تأخیر می‌اندازد. این دسته از مجردان با یک بیان رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم «شروترترین طبقه امت اسلامی» (شعیری، بی‌تا: ۱۰۲) هستند. پیامبر صل الله علیه

و آله و سلم در روایت دیگری به عکس این قضیه اشاره می‌کنند: «فرزندان مجرد خود را عروس و داماد کنید، چرا که با این کار خداوند متعال در اخلاق آنها خیر و خوبی ایجاد می‌کند، در رزق و روزی آنها توسعه می‌بخشد و مرّوئشان را زیاد می‌کند» (راوندی کاشانی، بی تا: ۳۶). از مفهوم این روایت می‌توان فهمید که میان میزان اخلاق و مرّوت فرد مجرد و متأهل تفاوت وجود دارد و با این حساب به میزانی که در جامعه‌ای نرخ ازدواج پایین بیاید، باید شاهد افزایش نرخ بزهکاری و فساد اخلاقی در آن جامعه باشیم و بالعکس.

نمودار ۵. رابطه معکوس نرخ ازدواج و نرخ بزهکاری

در عبارت دیگری از رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم، افرادی که نسبت به تشکیل خانواده سهل‌انگاری می‌کنند و عمداً ازدواج را به تأخیر می‌اندازند، با عنوان «برادران شیطان» یاد شده است: «شِرَارُكُمْ عُرَابُكُمْ وَ الْعُرَابُ إِخْوَانُ الشَّيَاطِينِ» (شعیری، بی تا: ۱۰۲). در روایت دیگری، به صورت مطلق میان تجرد و برادری شیطان ارتباط برقرار کرده‌اند (شعیری، بی تا: ۱۰۲).

۱. نکته تفسیری: از آنجا در حقیقت مؤمنان برادر یکدیگرند (الحجرات: ۱۰)، پس اگر کسی مجرد باشد، از برادری مؤمنین و وادی ولایت خارج می‌شود و به برادری شیطان و وادی ولایت طاغوت وارد می‌شود.

۲. نکته روایی: علاوه بر شیاطین فراوان بیرونی، هر فرد، شیطان یا شیاطین اختصاصی خودش را دارد که آن شیطان از تجرد آن فرد بسیار خوشحال و از ازدواجش در اوان جوانی بسیار ناراحت می‌شود. پیامبر اکرم صل الله علیه و آله و سلم در این باره می‌فرمایند: «هیچ جوانی نیست که در دوره نوجوانی اش ازدواج کند، مگر اینکه شیطانش ناله‌ای سر می‌دهد و می‌گوید: وای بر من! وای بر من! دو سوم دینش را از گزند من حفظ کرد» (ابن اشعث، بی تا: ۷۹، ابن حیون، ۱۳۸۵ : ۱۹۰). از این روایت، می‌توان فهمید علاوه بر ازدواج چیزی که بیش از همه شیطان را ناراحت می‌کند، ازدواج در سن مناسب و اوایل دوران نوجوانی است.

۴-۱-۲-۳- مذمت فرد مجرد بر اساس بهانه‌های تجرد

نه تنها تجرد به صورت کلی مذموم است و افراد مجرد مذمت شده‌اند، بلکه این افراد به دلیل بهانه‌تراشی‌ها و توجیهاتی که برای زیست مجردی بیان می‌کنند، مورد مذمت قرار گرفته‌اند.

الف. بهانه‌های اقتصادی: مشکلات اقتصادی همواره با نسبت‌های متفاوت، در طول تاریخ وجود داشته است. از زمان معصومین علیه‌السلام تا امروز افرادی هستند که به دلیل ترس از فقیر شدن اقدام به تشکیل خانواده نمی‌کنند! در تبیین قرآنی و روایی این بهانه‌تراشی، «انحرافات اعتقادی و توحیدی» یا «سوءظن به خداوند» را می‌توان منشأ این نوع تجرد دانست که به دیگر انحرافات اعتقادی دامن می‌زند. در روایتی صحیح‌السند، از امام صادق علیه‌السلام در این خصوص نقل شده است: «مَنْ تَرَكَ التَّزْوِيجَ مَخَافَةَ الْعَيْلَةِ فَقَدْ أَسَاءَ بِاللَّهِ الظَّنَّ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۳۰).

نکته اول: خداوند متعال در قرآن کریم در خصوص ازدواج وعده داده است که «إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ» (النور: ۳۲) اگر دختر و پسر فقیر باشند با ازدواج کردن خداوند متعال از فضل و رحمتش آنها را بی‌نیاز می‌کند. پس اگر کسی از ترس مخارج بیشتر، سراغ تشکیل خانواده نرود، گویا به این وعده الهی اعتماد و اعتقادی ندارد.

نکته دوم: سوءظن به خداوند متعال یک گناه کبیره است که در قرآن کریم، این‌گونه به عقوبت سنگین آن اشاره شده است: «...الظَّانِّينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَتَعَنَّهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا» (الفتح: ۶).

ب. بهانه فقدان گزینه مناسب برای ازدواج: آرمان زدگی نسبت به همسر آینده، یکی از خصیصه‌های بارز دوران مدرن است (زارعان، ۱۳۹۷) که منجر به پدیده‌ای موسوم به افراد مجرد کمال‌گرا شده است (گنجی و همکاران: ۱۴۰۰)؛ اما این مسئله، تا حدی در زمان معصومین علیه‌السلام هم وجود داشته است، تا جایی که ایشان فقدان گزینه مناسب یا شیعه برای ازدواج را دلیلی برای مجرد ماندن محسوب نمی‌دانند و افرادی که به این بهانه وسواس‌گونه ازدواج را به تأخیر می‌اندازند، «تنگ‌نظر» دانسته‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۴۹). به‌عنوان مثال امام باقر علیه‌السلام زواره را به‌خاطر ازدواج نکردن و بهانه‌تراشی، توبیخ کرده و او را توصیه به ازدواج می‌کنند (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۰ و ۳۵۱).

ج. بهانه تبطل یا برتری جویی: متأسفانه امروزه با تغییر گروه‌های مرجع^۱ و ترویج دوگانه‌های کاذبی همچون تحصیل یا ازدواج، موفقیت یا ازدواج، آزادی یا ازدواج، شادی یا ازدواج، قبح‌زدایی از تجرد و فرد مجرد روزبه‌روز بیشتر می‌شود. این در حالی است که در روایات متعدد و صحیح‌السند، حضرت رسول صل الله علیه و آله و سلم - به‌عنوان اشرف خلائق - اسوه تمام مردان و حضرت زهرا (س) - به‌عنوان سرور زنان دنیا و آخرت -، اسوه تمام زنان در ازدواج کردن معرفی شده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۰۹). از این روایات می‌توان فهمید که حتی عبودیت خداوند متعال که به‌عنوان هدف خلقت ذکر

¹ Reference groups

شده است^۱، نباید به گونه‌ای باشد که باعث مجرد ماندن و دوری از تشکیل خانواده شود؛ عبودیت واقعی آن است که با ازدواج تکمیل شود (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵: ۲۹۰).

د. بهانه‌های دینی: از منظر اسلامی - بر خلاف تصور گروهی از مسیحیان -، ازدواج نه تنها منافاتی با عبودیت خداوند متعال ندارد، بلکه باعث تقویت رابطه معنوی با خداوند متعال می‌شود و بالعکس. در روایت صحیح السنّدی، امام صادق علیه‌السلام نقل می‌کند که پدرشان از مردی سؤال کردند آیا ازدواج کرده است یا نه؟ آن مرد پاسخ منفی می‌دهد. آنگاه امام باقر علیه‌السلام می‌فرماید: «... دو رکعت نمازی که فرد متأهل اقامه می‌کند، با فضیلت‌تر است از فرد مجردی که شب و روزش را در نماز خواندن و روزه دار بودن باشد». سپس هفت دینار به آن فرد مجرد هدیه دادند و فرمودند: «با این پول ازدواج کن» (حمیری، ۱۴۱۳: ۲۰؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۳۲۹). بالاتر از این، در روایت دیگری از پیامبر صل الله علیه و آله و سلم منقول است که: «خواب فرد متأهل از روزه و شب‌زنده‌داری فرد مجرد بافضیلت‌تر است» (شعیری، بی تا: ۱۰۱).

از آنچه بیان شد مشخص می‌شود که بر خلاف طلاق و ذواقیت که عموماً با یک مضمون واحد مورد مذمت قرار گرفته، فرد مجرد با مضامین مختلف و شدیدتر مورد مذمت و تقبیح واقع شده است، تا جایی که می‌توان نتیجه گرفت: در میان آسیب‌های اجتماعی حوزه خانواده، هیچ آسیبی به اندازه تجرد مورد مذمت و تقبیح قرار نگرفته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (الذاریات: ۵۶)

نمودار ۶. میزان مذمت تجرد بر اساس عوامل تجرد و افراد مجرد

۴-۲- مقایسه حکم فقهی طلاق و تجرد

یکی از مسائلی که از گذشته تاکنون مورد توجه فقها واقع شده، حکم طلاق و تجرد است. با مقایسه احکام این دو آسیب اجتماعی، بهتر می‌توانیم میان این دو، وزن‌کشی مناسبی انجام دهیم.

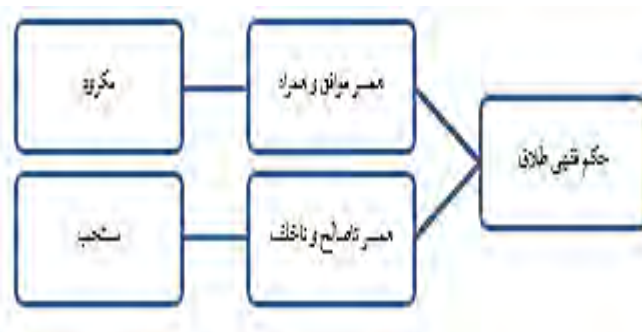
۴-۲-۱- حکم فقهی طلاق: اتفاق نظر میان فقها بر این است که «مشروع بودن طلاق از ضروریات دین اسلام است و آیات مختلف قرآن کریم در خصوص طلاق، مؤید این معناست» (ایروانی، ۱۴۲۷: ۳۸۵). در خصوص حکم فقهی طلاق باید میان دو دسته از همسران تفکیک قائل شد. دسته اول همسران موافق و همراه، و دسته دوم همسران ناصالح و ناخلف هستند.

الف. همسران موافق و همراه: معصومین علیهم السلام به مدارا و خوش رفتاری با همسر موافق و همراه توصیه فراوان کرده‌اند. در روایتی صحیح‌السند، امام صادق علیه‌السلام از پیامبر صل الله علیه و آله و سلم نقل می‌کنند: «جبرئیل امین، همواره مرا به رعایت حقوق همسر سفارش می‌کرد تا آن حد که تصوّر کردم که هرگز طلاق زن جایز نخواهد بود، مگر آن که فحشای آشکاری مرتکب شود» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۱۲؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۴۴۰؛ طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۱۶). شارحین این روایت، بر این باورند که طلاق دادن زنی که ملایمت اخلاق دارد، مکروه است (مجلسی، ۱۴۱۴: ۴۵۰).

حکم «کراهت طلاق دادن همسر موافق و همراه» به حدّی زیاد است که می‌توان قائل به نوعی اجماع میان محدثین و فقها در این خصوص شد (کلینی، ۱۴۰۷: ۶: ۵۴؛ شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹: ۷: حلی، ۱۴۱۳: ۱۳۰: حلی، ۱۴۱۰: ۶۶۳؛ حلی، ۱۳۸۷: ۳۱۶؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۱۱۶؛ عاملی، ۱۴۱۳: ۱۱۹).

ب. همسران ناصالح و ناخلف: در روایات و فتاوی، طلاق دادن همسر ناصالح مذمت نشده است. امام صادق علیه‌السلام به نقل از رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم می‌فرمایند: «پنج گروه هستند که خداوند متعال، دعای آنها را مستجاب نمی‌کند: یک گروه از این‌ها مردی است که خداوند طلاق همسرش را به دست او داده و در عین حال همسرش او را اذیت می‌کند و او هم می‌تواند حق و حقوق آن زن را - برای طلاق دادن - بدهد، اما طلاقش نمی‌دهد و راهش را برای خروج باز نمی‌کند» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۲۲۹) مشابه این روایت در منابع دیگر تکرار شده است (امام حسن عسکری علیه‌السلام، ۱۴۰۹: ۶۵۲؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۵۶۳). مرحوم شیخ حرّ عاملی ذیل این روایات، می‌نویسد: «طلاق ندادن زنی که شوهرش را اذیت می‌کند، کراهت دارد». به عبارت دیگر، طلاق دادن حرمت ندارد. در بدترین حالت طلاق دادن همسر موافق کراهت دارد و «در مواردی که همسر نااهل باشد، ترک طلاق او کراهت دارد» (شیخ حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۱۳).

پیش از شیخ حرّ، علامه حلی (ره) نیز در کتاب قواعد الأحکام در باب حکم طلاق می‌نویسد: «طلاق دادن در حالت عدم اختلاف و تفاهم اخلاقی زوجین مکروه است، اما طلاق دادن در حالتی که زوجین با یکدیگر دچار اختلاف هستند و امکان صلح و سازش میان آنها وجود ندارد، «مستحب» است» (حلی، ۱۴۱۳: ۱۳۰). همچنین شهید ثانی در مسالک الأفهام (عاملی، ۱۴۱۳: ۱۱۹) ابن ادریس حلی در السرائر (حلی، ۱۴۱۰: ۶۶۳)، فخرالمحققین حلی در ایضاح الفوائد (حلی، ۱۳۸۷: ۳۱۶) و صاحب جواهر (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۱۶) فتوای مشابهی در این خصوص می‌دهند.

نمودار ۷. حکم فقهی طلاق

بنابراین، از مقایسه طلاق دادن دودسته همسران صالح و ناصالح می‌توان فهمید، آن‌گونه طلاق نزد خداوند متعال مبعوض است و عرش الهی را به لرزه در می‌آورد که زوجین در عین هم‌زیستی مسالمت‌آمیز - و به‌صرف هوسرانی -، اقدام به جدایی می‌کنند؛ اما طلاق در مواردی که مشکلات زندگی جز با آن حل نمی‌شود، نزد خداوند متعال نه‌تنها مبعوض نیست، بلکه محبوب و مستحب است (ایروانی، ۱۴۲۷: ۳۸۶).

۴-۲-۲- حکم فقهی تجرد: مجرد ماندن به‌صورت کلی و به‌حکم اولی «کراهت» دارد. در مورد این حکم نیز محدثین و فقها از گذشته تاکنون اتفاق نظر داشته‌اند. صاحب‌الکافی (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۹۴)، صاحب‌الوافی (فیض‌کاشانی، ۱۴۰۶: ۳۱)، صاحب‌وسائل‌الشیعة (شیخ‌حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۸) و صاحب‌بحارالأنوار (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۶) از محدثینی هستند که در فتاوی‌ای مشابه حکم به کراهت مجرد ماندن داده‌اند. در میان فقها نیز حکم به کراهت تجرد، شایع و مورد اتفاق نظر است (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۵؛ یزدی، ۱۴۱۹: ۴۸۲؛ جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، ۱۴۱۷: ۱۱۸؛ حکیم، ۱۴۱۶: ۲۳۴).

به فتوای شیخ حر، کسی که سوگند بخورد، ازدواج نمی‌کند، سوگند او باطل است و نیز ازدواج بر نماز اول وقت، مقدم است (شیخ‌حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۸). همان‌طور که مجرد ماندن کراهت دارد، بنا به آیات قرآن، سیره معصومین علیهم‌السلام و اخبار متواتر و اجماع نظر فقها، «ازدواج» برای هر مرد و زن مسلمان مستحب مؤکد است. البته «اگر ازدواج مقدمه‌ای برای یک امر واجب باشد یا در ترک ازدواج احتمال ضرر یا افتادن در زنا یا هر فعل حرام دیگری وجود داشته باشد، ازدواج «واجب» می‌شود» (یزدی، ۱۴۱۹: ۴۸۲ و ۴۸۳). امام خمینی (ره) و سایر مراجع تقلید نیز در مورد وجوب ازدواج این‌گونه فتوا می‌دهند: «کسی که به واسطه نداشتن زن به حرام می‌افتد، «واجب» است زن بگیرد» (خمینی، ۱۳۹۲: ۴۳۵). مقصود از به‌گناه افتادن در اثر تجرد این است که وقتی به خاطر ازدواج نکردن میل شدیدی به گناه پیدا کرد، قبل از ارتکاب گناه ازدواج بر فرد مجرد واجب می‌شود. مجلسی پدر ذیل روایتی که بیشترین تعداد جهنمیان را افراد مجرد تشکیل می‌دهد (ابن بابویه، ۱۴۱۳:

۳۸۴) می‌نویسد: «همانطور که اصحاب گفته‌اند، اگر زمانی فرا برسد که افرادی نتوانند بر قوه خشم و شهوت خود جز به واسطه ازدواج چیره شوند، ازدواج بر آنها من بابت مقدمه واجب، واجب می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۶: ۸۶).

نکته آخر اینکه، در دوران کنونی با دو پدیده افزایش محرکات جنسی و بالتبع کاهش سن بلوغ جنسی مواجهیم؛ نتیجه این دو پدیده کاهش ضریب نفوذ اتکای صرف به دستورات عقلی، اخلاقی یا فطری برای گسترش خویشمن‌داری در جامعه و لزوم اتخاذ سیاست‌گذاری‌های کلان به سمت «تسهیل ازدواج» در جامعه است.

۴-۳- مقایسه طلاق و تجرد در سبک زندگی اهل بیت علیهم السلام

یکی از مواضع بسیار مهم برای اولویت‌سنجی مبارزه با دو آسیب طلاق و تجرد، ملاحظه سنت نبوی صل الله علیه و آله و سلم و سیره اهل بیت علیهم السلام است. طبق قاعده «تأسی یا أسوة»، واجب است مسلمانان به سیره و سبک زندگی پیامبر صل الله علیه و آله و سلم اقتدا و تأسی کنند (مازندرانی، ۱۳۶۹: ۱۵۵؛ حلی، ۱۳۸۷: ۷۷؛ کاشانی، ۱۴۰۴: ۲۹).

۴-۳-۱- نفی تجرد در قول و فعل معصومان

باملاحظه سیره و سنت چهارده‌معصوم ملاحظه می‌کنیم که هیچ‌کدام از این بزرگواران در طول حیات مبارکشان، مجرد نمانده‌اند (طوسی، ۱۴۱۴: ۳۷۰). ازدواج مجدد امیرالمؤمنین علیه السلام با امامه بنا به وصیت‌نامه ایشان (هالالی، ۱۴۰۵: ۸۷۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۲؛ فیض کاشانی، ۱۳۴۰: ۶۷) و متأهل بودن تمام انبیا نامبرده در قرآن کریم و ازدواج حضرت عیسی علیه السلام پس از رجعت (فیض کاشانی، ۱۳۴۰، ج ۳: ۵۳) نمونه‌هایی از سیره عملی معصومان علیه السلام در نفی تجرد است. همچنین با تتبع در آیات و روایات به این نکته مهم پی می‌بریم که اهل بیت علیهم السلام، افراد را به مجرد ماندن توصیه نکرده‌اند و همواره آنها را به ازدواج و تشکیل خانواده دعوت کرده‌اند.

فردی از امام صادق علیه السلام درباره تفسیر آیه ۳۳ سوره مبارکه نور یا همان آیه عفاف سؤال می‌کند: «فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ - وَ لِيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ قَالَ يَتَزَوَّجُوا حَتَّى يُغْنِيَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۳۱) آن حضرت در تفسیر این آیه فرمودند: «یعنی ازدواج (موقت) کنند تا خداوند از فضلش بی‌نیازشان گرداند». از مفهوم این آیه و منطوق دیگر روایات مشابه است که بسیاری از محدثین و فقها حکم به کراهت متعه یا ازدواج موقت - در صورت توان اقتصادی و وجوب تشکیل خانواده و ازدواج دائم داده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۵۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ۳۴۷؛ شیخ حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۲۲؛ بحرانی، ۱۴۰۵: ۱۲۱) البته برخی از مفسرین از آیه فوق‌الذکر، دعوت به صبر بر مجردماندن را فهم کرده‌اند، به گونه‌ای که به ذهن می‌رسد اگر شرایط اقتصادی برای ازدواج فراهم نبود، جواز مجرد ماندن و توصیه به تجرد صادر می‌گردد! این در حالی است که طبق آیه

قبل از همین آیه (النور: ۳۲) و در روایات متعدد و به طرق صحیح مختلف، به ازدواج به‌عنوان یکی از سیاست‌های برون‌رفت از فقر نگریسته شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۳۰). البته مواردی یافت می‌شود که معصومین‌علیه‌السلام به افراد مجرد توصیه‌هایی - همچون روزه - برای گذران این دوران گذار کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۵۲). این دسته از توصیه‌ها به معنای توصیه به زندگی مجردی نیست، بلکه بیان نوعی «تجرد مشروع» یا دستورالعمل‌های موقتی برای گذران این دوره گذار، در عین حفظ دین و دنیا است.

۴-۳-۲- وجود طلاق در قول و فعل معصومان علیه‌السلام

در عین حال که هیچ‌کدام از معصومین علیهم‌السلام مجرد نمانده‌اند، اما اخبار معتبر فراوانی، بیانگر وجود طلاق در زندگی پیامبر صل الله علیه و آله و سلم و ائمه علیهم‌السلام است. اخبار وارده حاکی از آن است که حضرت رسول صل الله علیه و آله و سلم، دو همسر از همسران خود را طلاق داده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۲۱). ماجرای طلاق همسر عامری و همسر کندی ایشان به طُرُق صحیح و در کتب معتبر مختلف نقل شده است، به نحوی که مرحوم مجلسی، این قصه را مشهور معرفی می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۴: ۱۷۶).

همچنین امام حسن علیه‌السلام سه زن را به احسان و نیکی طلاق دادند (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۰۵؛ طبرانی، ۱۴۱۲: ۱۵۴؛ القرشی، ۱۴۱۳: ۴۵۹؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۲۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۳). علاوه بر این، گزارش‌های متعدد و معتبر روایی حاکی از آن است که امام سجاد علیه‌السلام (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۱؛ حمیری، ۱۴۱۳: ۱۷۴؛ ابن حبتون، ۱۳۸۵: ۲۹۳؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۲۴)، امام باقر علیه‌السلام (کلینی، ۱۴۰۴: ۴۴۷؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۱؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۴۷۷؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۴۶۷؛ طوسی، ۱۳۹۰: ۲۲۹؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۳۶۶)، امام کاظم علیه‌السلام (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۵) و امام رضا علیه‌السلام (طوسی، ۱۴۰۷: ۴۰) همسر یا همسرانی را طلاق داده‌اند.

معصومان علیهم‌السلام علاوه بر سابقه طلاق دادن در زندگی شخصی خود، برخی افراد را توصیه به طلاق دادن همسرانشان کرده‌اند. به‌عنوان مثال توصیه پیامبر صل الله علیه و آله و سلم به ابن عمر در طلاق همسرش در کتب حدیث و تاریخ مشهور است (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵: ۳۷۱).

مطاب در روایات دیگری، امام حسین علیه‌السلام (طب الدین راوندی، ۱۴۰۹: ۲۴۸؛ شیخ حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۵۲) و امام صادق علیه‌السلام در مواردی توصیه به طلاق کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۳۱). علاوه بر این، امام کاظم علیه‌السلام در روایتی صحیح‌السند، در مورد همسر بد اخلاق توصیه به طلاق می‌کنند (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۵). با بررسی دلایل این طلاق‌ها می‌توان گفت این‌ها از سنخ همان طلاق‌های غیر مکروه است که در بخش بل ذکر شد.

به این نکته باید توجه کرد که طلاق در اسلام جایز است، اما «طلاق شرعی»؛ بنابراین، نباید توصیه به طلاق را با برخی از طلاق‌دادن‌هایی امروزی که - معمولاً با انواعی از گناهان همراه است -

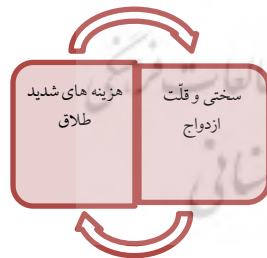
و در پاره‌ای از موارد به دلیل ذواقیت یا هوسرانی انجام می‌شود، اشتباه گرفت. طلاق‌های امروزی - در بسیاری از موارد آن - با تلاش برای نابودکردن زندگی طرف مقابل (مرد یا زن) از جهت اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و حتی روحیات و خلیات همراه است؛ این اقدامات معمولاً مصداق آبروریزی و هتک حرمت می‌شوند که مسلماً حرام هستند.

۴-۴- مقایسه مبارزه با دو آسیب طلاق و تجرد از منظر خط‌مشی‌گذاری

به باور پژوهشگران حوزه خط‌مشی، زمانی یک مسئله نسبت به مسئله دیگر اولویت بیشتری پیدا می‌کند که حل آن، تسهیلگر حل مسائلی دیگر باشد، گستره، وخامت و فوریت بیشتری داشته باشد و حل آن تأثیر مثبتی بر رعایت ارزش‌های دینی داشته باشد (پور عزت و همکاران، ۱۳۹۸).

ضمن فراگیرتر بودن جمعیت مجردان، متوجه می‌شویم اگر ازدواج در جامعه تسهیل شود، نسبت بسیار زیادی از آسیب طلاق کاسته می‌شود؛ فی‌الواقع، در یک جامعه، طلاق زمانی سهمگین و مساوی با بدبختی یک فرد تلقی می‌شود که ازدواج در آن جامعه سخت، و برای افراد مطلقه بسیار سخت‌تر باشد؛ چرا که در این صورت، امکان آزمون و خطا در تشکیل زندگی کمتر می‌شود و امکان تجدید بنای خانواده دشوار می‌شود. در این حالت، افراد مجرد معمولاً در انتخاب همسر دچار وسواس می‌شوند و افراد طلاق‌گرفته یا همسر ازدست‌داده، فرصت‌های کمتری برای «ازدواج مجدد» پیدا می‌کنند.

در نتیجه، رابطه‌ای متقابل میان آسانی یا دشواری ازدواج، و جبران‌پذیر یا جبران‌ناپذیر بودن طلاق ایجاد می‌شود؛ یعنی هر قدر ازدواج دشوارتر و کمتر باشد، هزینه‌های طلاق شدیدتر و جبران‌ناپذیرتر است. عکس این قضیه نیز صادق است؛ یعنی هر در هزینه‌های طلاق در جامعه‌ای سنگین‌تر و دشوارتر باشد، کمتر کسی جرئت قدم گذاشتن در وادی پر مخاطره ازدواج ندارد؛ چراکه از آخر و عاقبت آن خبر ندارد.

نمودار ۸. رابطه مستقیم قَلت ازدواج و شدت طلاق

همچنین هر در نرخ ازدواج در جامعه‌ای بیشتر باشد، هزینه‌های طلاق کمتر و جبران‌پذیرتر می‌گردد. عکس این قضیه هم صادق است؛ یعنی هر در از هزینه‌های غیرضروری طلاق کاسته شود، افراد بیشتری جرئت تشکیل خانواده به خود می‌دهند. پس، با اینکه طلاق یک آسیب است، اما می‌توان بسیاری از صدمات و مشکلات دیگری که به طلاق گره خورده است را زدود.

نمودار ۹. رابطه مستقیم کثرت ازدواج و تحمل طلاق

۵- نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه مقصود از پژوهش حاضر بررسی مسئله بر اساس آموزه‌های قرآن و عترت بوده است، رسیدن به اولویت مبارزه با تجرد نسبت به طلاق، بر چند دلیل استوار است: اولاً تجرد بسیار بیشتر از طلاق، نزد شارع مقدس مذمت شده است؛ ثانیاً هرچند طلاق و تجرد هر دو مکروه هستند، اما طلاق همسر نااهل مستحب است، در حالی است مجرد ماندن در صورتی که باعث افتادن در ورطه گناهان شود، به فعل حرام تبدیل می‌شود؛ ثالثاً هیچ‌کدام از اهل بیت علیهم السلام مجرد نمانده‌اند، اما برخی از ایشان طلاق غیر مکروه را در زندگی خود داشته‌اند؛ رابعاً اهل بیت علیهم السلام هیچگاه دعوت به زیست مجردی نکرده‌اند؛ اما در برخی موارد، افراد را به طلاق دادن همسرانشان توصیه کرده‌اند؛ خامساً به دلیل علی، تسهیل ازدواج و گسترش آن، کمک زیادی به حل مشکل طلاق می‌کند.

جدول ۴. مقایسه میان دو آسیب اجتماعی تجرد و طلاق

طلاق	تجرد	
	عامل ایجاد فتنه و فساد بزرگ در زمین	
مبغوض‌ترین حلال	بدترین مردگان امت اسلام شورورترین طبقه امت اسلام برادران شیطان بدگمانان به خداوند متعال	میزان مذمت
سوابق طلاق در زندگی معصومین علیه‌السلام	عدم تجرد و تشکیل خانواده	سبک زندگی اهل بیت علیه‌السلام
تجویز طلاق در موارد خاص	عدم توصیه به تجرد	توصیه اهل بیت علیه‌السلام به دیگران
کراهت طلاق به صورت کلی حرمت طلاق در صورت همراهی با اعمال حرام	کراهت تجرد به صورت کلی حرمت تجرد در صورت تبدیل شدن به مقدمه حرام	حکم فقهی

استحباب طلاق زن بداخلاق و ناموافق و کراهت ترک طلاق او		
کاستن از آسیب‌های طلاق می‌تواند به کثرت ازدواج کمک کند	کاهش اثرات سوء طلاق با تسهیل و افزایش ازدواج	دلیل عقلی

از مدعاهای فوق به ترتیب نتایج و یافته‌های زیر حاصل می‌گردد:

- تجرد یک آسیب است.
- تجرد یک آسیب اجتماعی است، نه فقط یک آسیب فردی.
- به همان میزان که طلاق یک آسیب اجتماعی بزرگ است، تجرد یک آسیب اجتماعی سهمگین با افراد بسیار بیشتر است.
- حل آسیب اجتماعی تجرد، تا حد زیادی باعث کاهش صدمات طلاق بر فرد و جامعه می‌شود.

بنابراین، با تمرکز بر آیات قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام دانستیم که «ازدواج» مهم‌ترین مسئله در نهاد خانواده است. از این‌رو تمام سیاست‌گذاری‌ها و خط‌مشی‌های خانواده، باید برای حل هر مشکلی از این نهاد مقدس و اصیل، اولویت اول خود را مسئله تکثیر و تسهیل ازدواج قرار بدهند. بی‌توجهی یا کم‌توجهی به مسئله ازدواج، و توجه به دیگر مسائل حوزه خانواده، نه تنها مشکلات این حوزه را به‌صورت دائمی حل نمی‌کند، بلکه به پیچیده‌تر شدن مشکلات در نهاد خانواده و جامعه دامن می‌زند.

علی‌رغم اینکه در جمهوری اسلامی ایران، تلاش‌های متداولی - مانند افزایش سالانه وام ازدواج - برای مقابله با تجرد یا بالارفتن سن ازدواج صورت می‌گیرد، اما پیشنهاد می‌شود وزارت کشور و سایر نهادهای مربوط، اگر تجرد را به‌عنوان مهم‌ترین اولویت آسیب‌های اجتماعی در جامعه در نظر نمی‌گیرد، لاقلاً آن را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی این حوزه، لحاظ کنند. متأسفانه سیاست‌گذاری‌های امروز ما بیش از آنکه متمرکز بر ازدواج جوانان یا ازدواج مجدد افراد مطلقه یا بیوه‌زنان باشد، بر جلوگیری طلاق متمرکز شده است. طبیعی است که با این نوع سیاست‌گذاری اولاً طلاق به‌عنوان سهمگین‌ترین آسیب حوزه خانواده در افکار عمومی جلوه می‌کند، ثانیاً عمده منابع مادی و غیرمادی سیاست‌گذاری - به‌جای تمرکز بر تسهیل ازدواج - روی طلاق متمرکز می‌شوند، ثالثاً با تغییر در دستگاه محاسباتی افراد و نهادهای سیاستی بسیاری از افراد مجرد، از ترس آمار روزافزون طلاق، یا از ازدواج کردن منصرف می‌شود یا اینکه حداقل در انتخاب همسر مناسب دچار وسواس می‌شوند و سن ازدواجشان روزبه‌روز بالاتر می‌رود.

ملاحظات اخلاقی

رعایت اخلاق پژوهش: این مطالعه، از کلیه اصول اخلاق پژوهش پیروی کرده است.

حمایت مالی: نویسنده مسئول، بخشی از این پژوهش را تحت حمایت مالی مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام انجام داده است.

سهام نویسندگان: نویسنده مسئول، با فیش برداری و دسته‌بندی مطالب، مسئولیت اصلی پژوهش را برعهده داشته‌اند و نویسنده دوم، مسئول نظارت علمی بر پژوهش، تکمیل و تصحیح آن بوده‌اند.

تضاد منافع: نویسندگان، در نتایج حاصله این پژوهش ذی‌نفع نیستند.

تشکر و قدردانی: نویسندگان مقاله از همکاران دخیل در انجام مطالعه تشکر و قدردانی می‌نمایند.

منابع

قرآن کریم.

ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله. (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.

ابن ابی جمهور، محمد بن زین‌الدین. (۱۴۰۵). عوالم اللالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، قم: دار سیدالشهداء للنشر.

ابن اشعث، محمد بن محمد. (بی‌تا). جعفریات (الاشعثیات)، تهران: مکتبه النینوا.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲). الخصال، قم: جامعه مدرسین.

ابن حیون، نعمان بن محمد. (۱۳۸۵). دعائم الإسلام، قم: مؤسسه آل‌البتی علیهم السلام.

ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی. (۱۳۶۳). تحف العقول، قم: جامعه مدرسین.

ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱). تهذیب اللغة، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ایروانی، باقر. (۱۴۲۷). دروس تمهیدیة فی الفقه الاستدلالی، قم: بی‌جا.

باهر، حسین. (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی خانواده، تهران: ارباب قلم.

بحرانی، یوسف بن احمد. (۱۴۰۵). الحدائ الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

بحرانی، سیدهاشم. (۱۳۷۴). البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه بعثة.

برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱). المحاسن، قم: دارالکتب الإسلامیة.

البلدای، قوسام. (۱۴۲۹). القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن علیه‌السلام، كربلاء: العتبة الحسينية المقدسة.

بهاری، سیف‌الله و ستوده، هدایت‌الله. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی خانواده، تهران: ندای آریانا.

جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، سید محمودهاشمی. (۱۴۱۷). معجم فقه الجواهر، بیروت: الغدیر.

حق شناس، سید جعفر. (۱۳۸۸). آسیب‌شناسی خانواده (مجموعه مقالات)، تهران: نهاد ریاست جمهوری.

حکیم طباطبایی، سید محمد سعید. (۱۴۱۶). حواریات فقهیة، بیروت: مؤسسه المنار.

حلی، ابن ادریس. (۱۴۱۰). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳). قواعد الأحکام فی معرفة الحلال و الحرام، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

حلی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، قم: مؤسسه اسماعیلیان.

خمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳). قرب الاسناد، قم: مؤسسه آل‌البتی علیهم السلام.

خمینی، روح‌الله. (۱۳۹۲). احکام نکاح یا ازدواج و زناشویی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

راوندی کاشانی، فضل‌الله (بی‌تا). النوادر، قم: دارالکتاب.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجه التأویل، بیروت:

دارالکتاب العربی.

سازمان ثبت احوال کشور. (۱۳۹۸). سالنامه آمارهای جمعیتی ۱۳۹۷، تهران: انتشارات سازمان ثبت احوال کشور.

- شعیری، محمد بن محمد. (بی تا). جامع الأخبار، نجف: مطبعة حیدریه.
- شفیعی سروستانی، ابراهیم. (۱۳۹۶). موریانه در خانه، تهران: موعود عصر.
- طاهرزاده، اصغر. (۱۳۸۷). زن آن گونه که باید باشد (زن-خانواده-بحران)، اصفهان: قلب المیزان.
- طبرانی، سلیمان بن احمد. (۱۴۱۲). أخبار الحسن بن علی علیه السلام، کویت: دارالأوراد.
- طبرسی، حسن بن فضل. (۱۳۷۰). مکارم الأخلاق، قم: الشریف الرضی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۴). الأمالی، قم: دارالکتاب.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۳۹۰). الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۷). تهذیب الأحکام، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- عاملی، جعفر مرتضی. (۱۳۹۷). زوجات الإمام الحسن علیه السلام: أكاذیب وحقایق، بیروت: مرکز نشر و ترجمه مؤلفات العلامة المحقق السید جعفر مرتضی عاملی.
- عاملی، شهید ثانی. (۱۴۱۳). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- عباشی، محمد. (۱۳۸۰). تفسیر العیاشی، تهران: المطبعة العلمية.
- فراهیدی، خلیل. (۱۴۰۹). کتاب العین، قم: نشر هجرت.
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی. (۱۴۰۶). الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام.
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی. (۱۳۴۰). المحجة البيضاء فی تهذیب الأخیاء، طهران: مكتبة الصدوق.
- قرشی، باقر شریف. (۱۴۱۳). حياة الامام الحسن بن علی علیه السلام، بیروت: دار البلاغة.
- قطب الدین راوندی، سعید. (۱۴۰۹). الخرائج و الجرائح، قم: مؤسسه امام مهدی (عج).
- کاشانی، فتح الله. (۱۳ ه. ش). منهج الصادقین فی إلزام المخالفین، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- کاشانی، ملا حبیب الله. (۱۴۰۴). تسهیل المسالك إلى المدارك فی رؤوس القواعد الفقهية، قم: المطبعة العلمية.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- مازندرانی، ابن شهر آشوب. (۱۳۶۹). مشابه القرآن و مختلفه- بیان مشکلات من الآيات المتشابهات، قم: دارالمنشور.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمد تقی. (۱۴۱۴). لوامع صاحب قرانی، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- مجلسی، محمد تقی. (۱۴۰۶). روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، قم: مؤسسه فرهنگي اسلامی کوشانپور.
- محمدی، زهرا. (۱۳۸۳). بررسی آسیب های اجتماعی زنان در دهه (۱۳۷۰-۱۳۸۰)، تهران: روابط عمومی شورای فرهنگی-اجتماعی زنان.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). المقنعة، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره).
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۷). نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵، تهران: دفتر ریاست، روابط عمومی و همکاری های بین المللی.
- نجفی، صاحب جواهر. (۱۴۰۴). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- هلالی، سلیم بن یس. (۱۴۰۵). کتاب سلیم بن یس الهلالی، م: الهادی.
- یزدی، سید محمد کاظم طباطبایی (۱۴۱۹). العروة الوثقی فیما تعم به البلوی (المحشی)، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

References

- The Holy Quran.*
- Ahmadi, V & Hemmati, R. (2007). Survey of the situation of marriage in Iran (based on the 2006 census). *Journal of Strategic Studies of Women (Former Women's Book)*, 11 (41): 43-64. (text in Persian) DOI: [Link]
- Al.baldavi, V. (2008). *Correct opinion about the number of wives of Imam Hassan (as)*, Karbala: Al-atabe al-hosainiyah al-moqaddasa. (text in Arabic)
- Amoli, J. M. (2018). *The Wives of Imam Hassan (peace be upon him): Lies and Truths*, Beirut: Center for Publishing and Translating the Works of Sayyid Jaafar Mortada Amoli. (text in Arabic)
- Amoli, S. (1993). *Masalk Al-Afham*, Qom: The Islamic Knowledge Foundation. (text in Arabic)
- Ayyashi, M. (2001). *Tafsir al-Ayyashi*, Tehran: Al-Matba Al-Elmiyyah. (text in Arabic)
- Azhari, M. I. A. (2001). *Tahzib al-Logha*, Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi. (text in Arabic)
- Bahari, s. & Sotode, H. (2016). *Family pathology*, Tehran: Ndaye Ariana.
- Bahr. H. (2018). *Family pathology*, Tehran: Arbabe Ghalam. (text in Persian)
- Bahrani, S. H. (1995). *Al-borhan Fi Tafsir al-Quran*, Qom: Moasse bese. (text in Arabic)
- Bahrani, Y. I. A. (1984). *Alhadagh al-nazrah Fi Ahkam Aletrat al-tahera*, Qom: Daftare Entesharate Islami. (text in Arabic)
- Bargi, H. B. M. (1992). *Al-mahasn*, Qom: Dar al-kotob al-islamie. (text in Arabic)
- Dye, T.R. (2017). *Understanding Public Policy*, 15th Ed., Pearson Prentice Hall.
- Faiz Kashani, M. (1961). *Al-Mahajt al-Bayza fi Tahzib al-Ahyya*, Tehran: Al-Sadooq Library. (text in Arabic)
- Faiz Kashani, M. (1986). *Al-Wafi*, Isfahan: Library of Imam Ali (as). (text in Arabic)
- Farahidi, Kh. (1989). *Kitab al-Ain*, Qom: published by Hegira. (text in Arabic)
- Ganji, M. & Piri, H. & Vahedian, M. (2021). Typology of unmarried Ilamian girls According to reasons of Singleness. *The Journal of Woman and Family Studies*, 9(1): 189-212. (text in Persian) DOI: 10.22051/JWFS.2021.30359.2366 [Link]
- Haghshenas, S.J. (2009). *Family pathology (collection of articles)*, Tehran: Presidential organization. (text in Persian)
- Hakim, S. M. S. (1996). *Hevariat fighhiya*, Beirut: Al-Manar Foundation. (text in Arabic)
- Hamiri, A. I. J. (1993). *Qorb al-Asnad*. Qom: Al al-Bait (peace be upon them) Foundation. (text in Arabic)
- Helali, S. I. Q (1985), *Book of Solam ibn Qais Al-Helali*, Qom: Al-Hadi. (text in Arabic)
- Hilli, H. B. Y. (1993). *Qawayed Al Ahkam Fi Marifat Al Halal Wal Haram*. Qom: Islamic Publications Office. (text in Arabic)
- Hilli, I. E. (1990). *Al-Sarir Al-Hawi letahrir Al-fatawi*, Qom: Islamic Publications Office. (text in Arabic)
- Ibn Abi Al-Hadid, A. B . H. (1984). *Sharhe Nahgolblaghah Libn Abi Al-Hadid*, Qom: Maktab Ayatollah Al-Marashi Al-Najafi. (text in Arabic)
- Ibn Abi Jomhor, M. B. Z. (1985). *Awali Al-Laali Al-Aziziyya Fi Alahidis Aldiniye*, Qom: Syed Al-Shuhada Publishing House. (text in Arabic)
- Ibn Ashath, M. B. M. (Bi Ta), *Jafariyat (Al-Ash'athiyyat)*, Tehran: Al-Ninawa Library. (text in Arabic)

- Ibn Babawayh, M. B. A. (1983), *Alkhesal*, Qom: Jamme Modarresin. (text in Arabic)
- Ibn Babawayh, M. B. A. (1993). *Man La Yahzoroho Alfaghih*, Qom: Moasse Alnashr Alslami. (text in Arabic)
- Ibn Hayyun, N. I. M. (1966). *Du'aim al-Islam*, Qom, Moasse Al-Albit. (text in Arabic)
- Ibn Shu'bah al-Harrani, H. I. A. (1984), *Tohaf al-oghoool*, Qom: Jamme Modarresin. (text in Arabic)
- Iravani, B. (2006), *Doroson Tamhidiyyah Fi al-figh al-estedlali*, Qom: Bi Ja. (text in Arabic)
- Kalate Sadaty, A & Hejazi, H & Moradi Nezhad, H. (2019). The Relationship between Religiosity and High Risk Behavior in Single Life: A Quantitative Study of Yazd Women. *Journal of Women in Development and Politics*, 17(1): 27-42. (text in Persian) DOI: 10.22059/JWDP.2019.274299.1007577 [Link]
- Kashani, F. (19), *The Approach of the Truthful in Obligating the Violators*, Tehran: Kitab Farooshi Islamic. (text in Arabic)
- Kashani, M. (1984), *Tashil Al-Masalek*, Qom: The Scientific Press. (text in Arabic)
- Khomeini, R. (۲۰۱۳), *Rulings on marriage*, Tehran: Imam Khomeini Publishing House. (text in Persian)
- Kulayni, M. I. Y. (1987). *Al-Kafi*. Tehran: Islamic Library. (text in Arabic)
- Majlesi, M. B. (1983), *Behar Al-Anwar*, Beirut: Dar Al-Ehya Al-Totath Al-Arabi. (text in Arabic)
- Majlesi, M. B. (1984), *Merat Al-Oghol*, Tehran: Islamic Library. (text in Arabic)
- Majlesi, M. T. (1986), *Rozat al-Mottaqin fi Sharh Man La Yahzoroh Al-Faqih*, Qom: Koshanpur. (text in Arabic)
- Majlesi, M. T. (1994), *Lavma'i Sahibghrani*, Qom: Ismailian Institution. (text in Arabic)
- Mazandarany, I. S. (1950), *Motashabeh al-Qur'an*, Qom: Dar al-Bidar Publishing. (text in Arabic)
- Mofid, M. I. M. (1993), *Al-Moghnaa*, Qom: Sheikh Mufid Hazara World Congress. (text in Arabic)
- Mohammad Jafari, R & Lezgi, A. (2016). A Critical Analysis and Review of Fabricated Hadiths on Multi-divorces of Imam Hassan (pbuh). *Bi-Quarterly Journal of Hadith Research*, 8(15): 203-228. (text in Persian). DOI: [Link]
- Mohammadi, Z. (2004), *A Study of Women's Social Harms in the Decade (1990-2001)*, Tehran: Public Relations of the Women's Socio-Cultural Council. (text in Persian)
- Mortazavi, S.M. (۲۰۰۷), Critique and study of narrations related to the absoluteness of Imam Hassan (AS). *Scientific-Research Journal of Islamic Studies*, 39(2): 121-145. (text in Persian). DOI: 10.22067/JFU.V39I2.66361 [Link]
- Mustafawi, H. (1989), *Research in the words of the Holy Quran*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (text in Arabic)
- Najafi, S. (1984), *Jawaher al-Kalam*, Beirut: House of Revival of Arab Heritage. (text in Arabic)
- National Registration Organization (2019), *Yearbook of Demographic Statistics ۱۳۹۷*, Tehran: Publications of the National Registration Organization. (text in Persian)
- Pourezzat, A & Sodagar, H & Saadabadi. A & Hashemi Kasvae, M. S. (2019). The Indicators for Prioritizing of Public Issues. *Strategic Management Thought*, 13(2): 139-169. (text in Persian) DOI: 10.30497/SMT.2019.2737 [Link]

- Qurashi, B. S. (1993), *The Life of Imam Hassan*, Beirut: Dar Al-Balaghah. (text in Arabic)
- Qutb al-Din Rawandi, S. (1989), *Al-Kharaej wa Al-Jarai`aeh*, Qom: Founded by Imam Mahdi. (text in Arabic)
- Ravandi Kashani, F. (Bi Ta), *Al-Nawadir*, Qom: Dar al-Kitab. (text in Arabic)
- Shafiee Sarvestani, E. (2017), *Termites at Home*, Tehran: Mo'oud Asr. (text in Persian)
- Shahrodi, S. M. (1997). *Mojame Figh al-javahr*, Beirut: Al-ghadir. (text in Persian)
- Shoari, M. I. M. (Bi Ta), *Jame Al-akhbar*, Najaf: Haidarya Press. (text in Arabic)
- Shojaei, Mohammad Sadegh. (۲۰۰۵). Psychological analysis of increasing the age of marriage and its role in the moral deviations of young people. *Journal of Knowledge*, 97: 46-53. (text in Persian) DOI: [Link]
- Statistical Centre of Iran (2018). *Detailed Results of the General Population and Housing Census 2016*, Tehran: Office of the President, Public Relations and International Cooperation. (text in Persian)
- Tabarani, S. I. A (1992), *Akhbar Al-Hassan Ibn Ali (AS)*, Kuwait: Dar al-Awrad. (text in Arabic)
- Tabarsi, F. I. H. (1993). *Majma Al-Bayan Fi Tafsir Al-Qur'an*, Tehran: Nasser Khosrow. (text in Arabic)
- Tabarsi, H. I. F. (1991), *Makarem Al-Akhlagh*, Qom: Al-Sharif Al-Razi. (text in Arabic)
- Taherzade, A. (2008), *Woman as she should be (woman-family-crisis)*, Isfahan: Laba Al-Mizan. (text in Persian)
- Tusi, M. I. H. (1971), *Al-Estbsar*, Qom: Islamic Library. (text in Arabic)
- Tusi, M. I. H. (1987), *Tahzib Al-Ahkam*, Qom: Islamic Library. (text in Arabic)
- Tusi, M. I. H. (1994), *Al-Amali*, Qom: Dar al-Thaghafa. (text in Arabic)
- Yazdi, S. M. K. T. (1999) , *Al-Urwa Al-Wothqa Fima Ta'm Behi Al-Balwa (Al-Mahshi)*, Qom: An Islamic publication book. (text in Arabic)
- Zamakhshari, M. I. U. (1987), *Alkashaaf*, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (text in Arabic)
- Zarean, M. (2017). Investigation of the reasons for delayed marriage from the viewpoint of female students in Tehran. *The Journal of Woman and Family Studies*, 6(2): 86-110. (text in Persian) DOI: 10.22051/JWFS.2017.14955.1426 [Link]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

